

MARKO FRELIH

LOGATEC – LONGATICUM IN RIMSKI OBRAMBNI SISTEM CLAUSTRA ALPIUM IULIARUM, SPRISEVKOM O BITKI PRI REKI FRIGIDUS (SOČA) LETA 394

Logatec, 2003., 84 stranice, fotografije, zemljovidni crteži, crteži rekonstrukcija, bilješke, popis literature. Nakladnik: Občina in Turističko društvo Logatec (CIP – Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana).

Gotovo više od tri desetljeća, o problematici rimskoga obrambenog sustava “*Claustra Alpium Iuliarum*” (u literaturi često nazivanog i kasnoantički rimski limes), nije zabilježen znatniji znanstveni interes koju ova povijesno – arheološka tematika sigurno zaslužuje. Posljednja veća sustavna istraživanja dovršena su kasnih 60-ih godina 20. st., u sklopu projekta Međuakademijskog odbora za limes u Jugoslaviji. Njihovi su rezultati, poglavito obrada svih znanih literarnih izvora kao i ubiciranje same trase obrambenog sustava, od Tarsatike (Rijeka) u Hrvatskoj, *Ad Pirum* (Hrušica), *Castra* (Ajdovščina) i *Nauportus* (Vrhnika) u Sloveniji do uključujući Rattendorf im Gailtal u Austriji, objavljeni u monografiji *Claustra Alpium Iuliarum I. (Claustra Alpium Iuliarum, 1971.)*. Slijedili su potom pojedinačni znanstveni interesi o nekim pitanjima Claustrae, među kojima, posebno izdvajamo rasprave istraživača: J. Šašela (ŠAŠEL, 1974., 255.-262.; ŠAŠEL, 1992., 795.-805.), P. Petrua (PETRU, 1972., 343.-366.; PETRU, 1978., 505.-509.), I. Mikl Curk (MIKL CURK, 1976., 370.-386.), N. Osmuk (OSMUK, 1998., 233.-236.) i R. Matejčić (MATEJČIĆ, 1969., 25.-37.; MATEJČIĆ, 1981., 309.-335.) druge polovine 20. st. Ovi su radovi, uz nekoliko izuzetno vrijednih novijih monografskih djela: *Nauportus* (Vrhnika) J. Horvat (HORVAT, 1990.) i *Ajdovščina – Castra* grupe autora (OSMUK, SVOLJŠAK, ŽBONA-TRKMAN, 1994.), dali izuzetan prilog navedenoj problematici, ne iscrpivši njezin višeslojni sadržaj. Poglavitom pristupu istraživanja, spoznavanja i tumačenja vojnoga, ali i civilnog življenja (*vicus, refugium*) na prostoru *Claustra Alpium Iuliarum*, posebno njezinu okružju, na prijelazu u kasnu antiku, kako je kao važnu potrebnu proširnicu istraživanja, ukazao P. Petru (PETRU, 1972., 356.-362., posebno 357.; PETRU, 1978., 360.-362.). Kolika je bila ispravnost njegova razumijevanja potrebe šireg zahvaćanja naseobinske problematike kasne antike, u posljednjim desetljećima najbolje pokazuju rezultati istraživanja S. Ciglenečkog (CIGLENEČKI, 1987.; CIGLENEČKI, 1994., 1.-14.; CIGLENEČKI u Zakladi tisućletij, 1999., 311.-313.; CIGLENEČKI, 2003., 263.-283.).

Osim užoj znanstvenoj javnosti, značaj rimskoga obrambenog sustava *Claustra Alpium Iuliarum* unutar sustava rimske vojne strategije, malo je znan. Upravo poradi toga, svako novo djelo posvećeno toj temi zavrjeđuje posebnu pozornost. Tome je potvrda nedavno izašla knjižica kolege Marka Fre-

liha, rezultat njegovih višegodišnjih arheoloških i povijesnih istraživanja rimskoga obrambenog sustava Julijskih Alpa.

Već samim naslovom autor je naznačio osnovnu usmjerenost sadržaja svoje knjižice: interpretacija prostora Logateca – *Longaticum* unutar obrambenog sustava *Claustra Alpium Iuliarum*. Primijenivši metodiku usporedbene analize i to podataka koje donose izvori sa zemljovidnim situacijama, te usporedivši ih s podacima o kojima svjedoče arheološki nalazi Frelih, na temelju postojeće literature, iznalazi neke nove znanstvene odgovore na pitanja koja su, unutar topografije kasnoantičkoga obrambenog sustava slovenskog prostora predstavljala određeni otvoreni upit. Možda je ponajbolji primjer koji govori o toj situaciji, zaključak velikoga slovenskog arheologa P. Petrua: “Žal je danes o takih strateških vidikih še težko govoriti, ko pa nam med drugim niso poznane stranske ceste in pota...ne točna lega ostalih postajank in utrd (npr. vprašanje o legi postaje Longaticum)” (PETRU, 1972., 353.). Izbor zemljovida Marku Frelihu je bio logičan odabir iz dvaju razloga. Kao višegodišnji istraživač tog prostora, sustavno je istraživao njegovu topografsku problematiku, pokušavajući odgovoriti na dvojbu o smještaju antičkoga Longatica (Donji ili Gornji Logatec), koga navode rimski kartografi i pisci (*Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini i Itinerarium Burdigalense*). Slijedom istraživanja, ukazala se mogućnost i arheoloških istraživanja koja su autoru, krajem 80-ih godina 20. st., pružila ne samo važne odgovore u tom pravcu, već je otkrivena i cestovna postaja *mansio Longatico* (FRELIH, 1989., 13.-32.).

Knjižica Marka Freliha, s obzirom na problematiku koju razlaže, sastoji se iz triju međusobno uvjetovanih cjelina. U prvom se donose rezultati novih spoznaja autora o prostoru *Longaticum*, vezanih uz provedena arheološka, topografska i studijska istraživanja. Upravo ovaj dio studije, predstavlja najznačajniji doprinos spoznavanju dijela antičkoga naseobinskog stratuma slovenskog prostora unutar obrambenog sustava *Claustra Alpium Iuliarum*. Drugi dio ove publikacije, obrađuje širu problematiku rimskoga obrambenog sustava *Claustra Alpium Iuliarum*, čija je Logaška kotlina njezinim središnjim prostorom. Kako s obzirom na sjeveroistočni pravac prema Vrhniki (*Nauportus*) i Ljubljanskom barju, tako i s obzirom na zapadni smjer, prema posljednjem brdovitom graničnom prostoru s Italijom, Hrušici (*Ad Pirum*). Ne manje značajan je i položaj Logaške kotline s obzirom na cestovnu komuni-

kaciju koja se u ondje odvajala od smjera Akvileja – Emona, južno, u smjeru antičke luke *Tarsatica* (Rijeka) u Hrvatskoj, važnoj točki pomorske luke unutar sustava *Claustra Alpium Iuliarum* (BLEČIĆ, 2001., 65.-122.). Pitanju smještaja bitke između Teodozija i Eugenija, kod rijeke *Fluvius Frigidus* 394. g., točnije, pitanju ispravnosti njezina istoznačenja s potokom Hubelj (prema uvriježenom mišljenju unutar literature), ili Vipavom ili Sočom, autor je poklonio posljednji, treći dio svoje publikacije, u kome iznosi potpuno nova stajališta. Nalazi potrebitim da se unutar znanosti kao odredište te važne bitke ispituju i druge mogućnosti, na što ga upućuju najnoviji rezultati topografskih i arheoloških istraživanja naseobinskih lokaliteta (CIGLENEČKI, 1994., 1.-14.; SVOLJŠAK, ŽBONA-TRKMAN, 1986., 385.-397.). Kako ovo izdanje, premda manjeg opsega, pruža važan stručni prilog topografskom tumačenju logaške kotline unutar sustava *Claustra Alpium Iuliarum* kao i novi upit o pravilnosti tumačenja i smještaja antičkog *Fluvia Frigida*, pokušat ćemo pognije razložiti njezine nove spoznaje u odnosu na postojeće teorije.

U uvodnom dijelu autor ukazuje na zemljovidna obilježja prostora Logaške kotline koji su, tijekom povijesnih razdoblja, u mnogome odredili njezinu specifičnu ulogu komunikacijskog središta. U doba rimske antike, poglavito na pravcu glavne cestovne komunikacije *Aquileia – Emona* ona je najkraćim smjerom spajala Italiju s prostorom Posavine i Podunavlja. S druge strane, jedan je odvojak te komunikacije vodio od Longatica do *Tarsatike* (Rijeka), važnoga morskog pristaništa *Claustra Alpium Iuliarum* na prostora Liburnije. Na prijelazu u kasnu antiku, iz istih zemljovidnih uvjetovanosti, ali s posve drugom nakanom, širi je logaški prostor postao središtem rimske vojne strategije – obrambeni sustav *Claustra Alpium Iuliarum*, koji se temeljio na prialpskom zatvaranju ulaza u Italiju, zbog opasnosti od upada barbara. Autor vrlo jasno naznačuje razloge koji uvjetuju tu središnjost: prostor Logaške kotline. Nakon spuštanja s prostora *Nauportus* (Vrhnika), posljednji je to ravni prostor neposredno prije strmovitog krajolika *Ad Pirum* (Hrušica), iza koga se otvara ravni, nezaštićeni zemljovid Tršćanskog zaljeva i Furlanske nizine. Upravo je to bio osnovni razlog, kako smatra autor, poradi koga su rimski vojni stratezi, na širem logaškom prostoru, osigurali obranu s tri linije zidova zatvarača: kulama, utverdama, promatračnicama i signalnim sustavom unutar njih (ŠAŠEL u *Claustra Alpium Iuliarum* 1971., 75.-81., 90.-99.). O važnosti koju je predstavljao zemljovid antičkog Longatica, autor sudi i na temelju povijesnih podataka o unutrašnjim sukobima i bitkama rimskih vladara i njihovih protivnika krajem 4. st., dio kojih Frelih smješta na širi prostor ove kotline, suprotstavivši dijelom svoje mišljenje uvriježenom stavu unutar stručne literature. Pregledni uvod autor zaključuje podacima o povijesnom slijedu stalnih sukoba i obrambenih crta unutar Logaške kotline, kao pokazatelju izrazite zemljovidno – strateške uloge ovog kraja tijekom I. i II. svjetskog rata.

U prvome poglavlju, naslovljenom *Longaticum v antičnih virih*, autor razlaže osnovnu temu svog rada, pitanje ubiciranja antičkog Longatika. S obzirom da je na zemljovidu *Tabula Peutingeriana* mjesto *Longatico* označeno samo imenom, bez slikovnog prikaza, između krajeva *In alpe Iulia* i *Nauporto*, Frelih upozorava da se vjerojatno radi o naseobinskoj struktu-

ri uz važnu cestovnu komunikaciju. Potvrdu mišljenju nalazi u pojmu *mansio* – cestovna postaja, koga uz ime *Longatico* navode *Itenerarum Antonini* kao i u nešto kasniji popis odmo-rišnih postaja, znan kao *Itinerarium Burdigalense*. Povezavši stoga dva važna podatka iz izvora i pravilno ih protumačivši, autor zaključuje da *Longaticum* mora označavati širi naseobinski prostor, uz koji je smještena i cestovna postaja, posebno važna za odvijanje poštanskog sustava (FRELIH, 1989., 13.-32.). Njegov zaključak, da su Rimljani pojam *Longaticum* moguće rabili za označavanje cjelovitog zemljovida Logaške kotline, odnosno za prostor Gornjeg i Donjeg Logateca, bitno se razlikuje od dotadašnjih mišljenja.

O kojim se toponimima i lokacijama Longatika dvojilo tijekom proteklih stoljeća, Frelih objašnjava u drugom poglavlju, pod znakovitim naslovom *Izgubljena sled za antično naselbino*. Prikazan je pregled izvora kao i razvoj topografskih istraživanja od kraja 16. do 19. st., kada se posebno naglašava interes za lociranjem antičkog naselja *Longaticum*. Svi dotadašnji rezultati istraživanja upućivali su na zaključak: današnji Logatec sljednik je rimskog civilnog naselja *Longaticum*. Osnovno je pitanje bilo smjestiti naseobinski lokalitet u Donjem ili Gornjem Logatecu. Prema nalazu Merkurova brončanog kipa u Gornjem Logatecu, s kraja 19. st., bilo je prihvaćeno mišljenje da se rimsko naselje *Longaticum* nalazilo u Gornjem Logatecu (PETRU u Arheološka najdišća Slovenije, 1975., 191.; ŠAŠEL, 1970., col. 521.; ŠAŠEL u Arheološka najdišća Slovenije 1975., 92.). Istražujući uporno izvore i topografiju kraja Logaške kotline, Frelih dolazi do novih, drukčijih spoznaja.

Postavlja si pitanje: postoji li uopće rimsko naselje *Longaticum* ili se pod tim pojmom moguće krije naziv za zemljovid koga čini Logaška kotlina. Do ideje autor dolazi prema uporabi pojma “Logaško” koga starosjedioci i danas koriste za širi zemljovidni pojam (FRELIH, 2003., 8.). Ukoliko je autor u pravu, tada Rimljani pojmom *Longaticum* označavaju zemljovidni prostor, dok bi naselje bilo vezano uz *mansio*, bez posebnog imena. U tom slučaju, oznaku i sadržaj *mansio Longatico* bilo bi potrebno tumačiti kao “postaja na Logaškom”. Na ovom širem prostoru, nalazilo bi se u tom slučaju naselje, groblje i postaja, kako objašnjava na str. 8. svoje knjižice.

Potporu autorovu predmnijevanju pružila su novija arheološka istraživanja, o čemu piše u sljedećem poglavlju *Rimsko pokopališće v Dolenjem Logatcu*. Kasnih 70-ih i ponovo kasnih 80-ih godina 20. st., slučajno je otkriveno rimsko groblje na prostoru Čevic, u Donjem Logatecu. Arheološki prilozi koji su otkriveni pri istraživanju, ukazali su da groblje treba datirati između 1. i 4. st. po. Kr. Slijedom otkrića groblja, omogućeno je i jasnije smještanje rimske ceste i naselja, a prema znanju da Rimljani pokapaju mrtve uz cestu, izvan naselja.

Arheološki nalazi, dokumentirani na dvama prostorima Gornjeg Logateca, upućivali su da se ne radi o grobnim priložima, već je riječ o predmetima vezanim uz naseobinski lokalitet. Njega autor pronalazi na prostoru uz potok Logaščicu, što se protivi dosadašnjim mišljenjima da je naselje bilo smješteno na Taboru, neposredno pod željeznodobnom naseobinom (PETRU, u Arheološka najdišća Slovenije, 1975., 191.). Tijekom regulacije potoka, otkriveni su ostaci drvenih kuća, zanimljivoga graditeljskog tipa, istoga kakav je već bio dokumentiran na drugim lokalitetima u Sloveniji. Pronađen

je veći broj ulomaka rimskoga keramičkog posuđa, stakla, fibule, čavli, žrvnjevi, novac i dosta željezne troske. S obzirom na graditeljske elemente kuća i obilježja keramike, Frelih zaključuje da je riječ o nalazu naselja autohtonog stanovništva – *vicus* na prostoru Gornjeg Logateca. Ostalo je još odgovoriti na pitanje određenja smještaja rimske postaje, *mansio*, s obzirom da je bilo posve jasno kako otkriveni stambeni objekti svojim graditeljskim dosegom ne odgovaraju zadanim elementima rimskoga graditeljstva s jedne strane, a i nalazište je znatno udaljeno od trase rimske ceste.

Odgovor autoru nije zadugo ostao nepoznanica. Prema nalazu groblja na prostoru Donjeg Logateca, o čemu se upoznajemo u trećem poglavlju, može se očekivati i određena rimska naseobina u njegovoj blizini, jugozapadno u odnosu na trasu rimske ceste. Godine 1989., pri polaganju kablova za rasvjetu košarkaškog igrališta, u blizini dvaju lokaliteta s kojih je otprije znano nekoliko slučajnih arheoloških nalaza graditeljskog obilježja (graditeljski pribor), a neposredno uz samu antičku komunikaciju, došlo je do otkrića građevinske kamene strukture, uz mnoštvo pokretnoga arheološkog materijala. Provedena arheološka istraživanja koja je vodio Marko Frelih, potvrdila su njegova promišljanja. Otkriven je objekt na površini oko 5000 m², koji po svim svojim obilježjima odgovara rimskoj postaji *mansio Longatico*, kako ga navodi *Itinerarium Antonini* (ŠAŠEL u Arheološka najdišća Slovenije, 1975., 77.). U prilog sigurnosti očekivanja nalaza postaje na prostoru unutar Logaške kotline, govori činjenica da je tijekom prve polovine 1. st. po. Kr. bila izgrađena brdska vojna cesta koja je, preko mjesta *Fulvio Frigido* (Castra – Ajdovščina), *Ad pirum* (Hrušica) i *Nauportus* (Vrhnika) omogućila bržu komunikaciju na pravcu Akvileja – Emona. O tome je nedavno pisala i M. Šašel Kos, u okviru teme o poštarskoj službi u antici, a unutar monografije o povijesti Slovenije (ŠAŠEL KOS u Zakladi tisočletij, 1999., 261.-262.). Kako je prostor Logaške kotline u zemljovidnom središtu ove komunikacije, itinerarska je cestovna postaja pronašla, prema Frelihu, svoj identitet unutar lokaliteta u Donjem Logatecu. U tekstu koji slijedi, autor donosi opis istraženog lokaliteta, skraćenu verziju objave nalazišta (FRELIH, 1989., 13.-32.). Opisujući nalaz graditeljskih ostataka, zaključuje da je na kamenom temelju bio podignut drveni objekt, s unutrašnje strane ispunjen manjim kamenim slojem položenim na tlo. Stambeni su objekti bili postavljeni pravokutno na antičku cestu, za koju autor navodi da je utvrđena i dokumentirana 2002. g. Nažalost, ne iznosi jasne podatke kojim bi potkrijepio njezin nalaz, premda se iz teksta može zaključiti da je ona rezultat slučajnog nalaza komu je bio prisutan sam autor. U popratnom znanstvenom aparatu, u bilješci 38., Frelih nas ipak obavještava o smještaju novootkrivene trase ceste pri gradnji Petrolove benzinske postaje, navodeći samo pokretne arheološke nalaze uz paljevinski sloj koji govori u prilog naseobinskog prostora. Veći dio istraženog lokaliteta bio je ispunjen garom, što je autora navelo na zaključak da je u posljednjoj svojoj fazi, *mansio* bio zapaljen. Ispod sloja paljevine, u starijem je sloju otkriveno mnoštvo razbijenoga arheološkog materijala, datiranog u 1. i 2. st. po. Kr. Frelih posebno izdvaja dva nalaza. Prvo, nalaz staklene zdjelice s brušenim ukrasom koja je pronađena zajedno s novcem cara Domicijana (81.-96. g.). Prema tehničkim dosegima izvedbe, ona predstavlja vrlo vrijedan primjer stak-

larskog umijeća, poznatog posebno na prostoru jugoistočnog Sredozemlja. Prema mišljenju autora, a na temelju literature (LAZAR, 2001., 39.-40.), za ovaj se primjerak drži da je jedini u Sloveniji. Za nas je posebno zanimljivo da s prostora Hrvatske, potječe istovrijedan primjer iz Zadra, o čemu je pisao Z. Brusić (BRUSIĆ, 1993., 81.-85.). Drugi nalaz koji se posebno izdvaja, čaša je s udubljenim dnom, na kome se nalazi otisak prednje strane novca cara Antonina Pija (LAZAR, 2003., 98.-101.). Prema nalazima, *mansio* se datira već od početka 1. st. po. Kr. i traje sve do kraja 2. st. po. Kr. Smještajući *mansio Longatico* unutar prostora *Longaticum*, na užoj lokaciji u Donjem Logatecu, Frelih navodi da su u rimsko doba na prostoru Slovenije djelovale tri veće cestovne postaje: *Longaticum* (Donji Logatec), *Atrans* (Trojane) i *Ragando* (Donje Gruševje), s osnovnom ulogom pružanja odmorišta, okrepilišta i uslužnih djelatnosti potrebnih putnicima i životinjama, posebno unutar poštarskog prometa. Pregledom komunikacijskog sustava prostora Slovenije kao i navoda antičkih izvora koji su cjelovito izneseni u publikaciji Arheološka najdišća Slovenije iz 1975. g., možemo zaključiti da se Frelihov zaključak o postajama dijelom temelji na Šašlovu (ŠAŠEL u Arheološka najdišća Slovenije, 1975., 75.), unutar čega autor navodi i upozorava kako su na ponajbolje istraženju cestovnoj komunikaciji Emona – Petovij smještene, u arheološkom smislu, samo dvije postaje od u itinerarima spomenutih devet. Premda s pravom prihvaća Šašellovo upozorenje o potrebi opreznosti pri lociranju određenih itinerarskih postaja, čudi međutim da Frelih unutar svog popisa većih poštanskih postaja prostora Slovenije nije unio npr. postaju *Colatione* (Stari Trg kod Slovenj Gradeca), o kojoj vrlo detaljno u istoj publikaciji Arheoloških najdišća Slovenije piše Pahič (PAHIČ u Arheoloških najdišća Slovenije, 1975., 277.). Njezin se tlocrt nalazi i unutar teksta M. Šašel Kos o poštanskoj službi u novijoj, već spomenutoj monografiji (ŠAŠEL KOS u Zakladi tisočletij, 1999., 260.). Isto tako nije jasan izostanak postaje *Ad protorium – Praetorium Latobiorum* (Trebne), premda je ona prvenstveno bila stražarska i beneficijarna postaja (ŠAŠEL KOS u Zakladi tisočletij, 1999., 238.-240.). Kao određeni nedostatak unutar ovog dijela Frelihove tematske cjeline, čini se upravo spomenuti izostanak usporedbenih primjera arheološke slike ostalih postaja prostora Slovenije, posebno s obzirom da je otkriće rimske postaje u Logatecu vrlo značajan nalaz, koji u mnogome može pripomoći pri topografskih istraživanjima lokacija rimskih postaja. Kao primjer s kojim se problemom susreću istraživači pri pokušaju užega topografskog smještaja postaja, zanimljiv je slučaj s dvama različitim podacima izvora o lokaciji postaje kod Ajdovščine (PETRU, 1972., 351.-352.). Izostanak samog nacrtu graditeljskih ostataka rimske postaje (autor ga je objavio u: FRELIH, 1989., 13.-32.) dijelom umanjuje cjelovitost njezina prikaza, posebno u slučaju kada se znatan dio ove publikacije i oslanja na spoznaje proistekle iz novijih rezultata istraživanja.

Na kraju prvog dijela, Frelih postavlja pitanje razloga koji je doveo do napuštanja i uništenja postaje. Uočena su tri paljevinska sloja. Prva dva sloja, autor povezuje s mogućom provalom Kvada i Markomana, oko godine 170. Trećem pak sloju autor pronalazi više mogućih uzročnika: Teodozijevo pohod protiv Maksimina, krajem 4. st. ili gotski pohod u Italiju početkom 5. st. Odgovori na te upite ostaju otvoreni.

Nakon ove glavne rasprave o pitanjima antičkog *Longaticuma*, slijedi nova, druga tematska cjelina unutar koje autor raspravlja o rimskom obrambenom sustavu *Claustra Alpium Iuliarum*, posebno o logaškom prostoru unutar njega. Pod naslovom *Rimski obrambeni sustav Claustra Alpium Iuliarum*, autor donosi niz podataka o vremenu nastanka, organizaciji, strukturi i zemljovidnome rasporedu obrambene organizacije *Claustra Alpium Iuliarum*. Samu zemljovidnu rasprostranjenost obrambenog sustava, Frelih preuzima, dijelom kritički, prema poznatim rezultatima istraživanja 60-ih godina 20. st., posebno iz monografije *Claustra Alpium Iuliarum I.*, nadopunjujući je nekim novim istraživanjima, o čemu svjedoči dio bibliografskih jedinica na kraju knjižice. Problematiku pak vezanu uz vojnu organizaciju unutar obrambenog sustava, njegovo graditeljsko tumačenje kao i pitanje naseobinskih lokaliteta, autoru će velikim dijelom poslužiti radovi i istraživanja P. Petrua te rezultati stručnjaka koji se šire bave problematikom rimskog limesa, diljem Imperija.

Potreba organiziranja obrambenog sustava na granici Italije, u predalpskom prostoru, postala je izvjesnom za prodora Kvada i Markomana oko godine 170. (ŠAŠEL KOS u *Zakladi tisočletij*, 1999., 196.-198.). Njihov prodor do granice Gornje Panonije, bio je uzrokom da car Marko Aurelije uspostavlja vojnu obrambenu zonu, *praetentura Italia et Alpium* (DEGRASSI, 1954., 113.-125.; MEDINI, 1980., 370.-374.; ŠAŠEL, 1992., 388.-396.; STARAC, 2000., 38.-39.). U kasnijim vremenima, tijekom 3. i 4. st., poradi istih razloga opasnosti od mogućih barbarskih upada, osnažuje se obrambeni sustav postupnom izgradnjom nizova obrambenih zidova – zatvarač, na prostoru od Kvarnera do Koruške i Furlanske nizine (ŠAŠEL, 1992., 728.-803.). Strateški je cilj bio zatvoriti prirodne prohode prema Italiji. Na točno određenim udaljenostima, postavljane su kule i promatračnice, dok su utvrde bile smještene u unutrašnjosti obrambene zone. Središte cjelokupne obrane bilo je, prema nekima, smješteno pri utvrđi Hrušica (*Ad Pirum*) (ŠAŠEL, 1988.), dok drugi središtem obrambene strategije drže Ajdovščinu (*Castra*) (PETRU, 1972., 350.; OSMUK, SVOLJŠAK, ŽBONA-TRKMAN, 1994.; CIGLENEČKI u *Zakladi tisočletij*, 1999., 318.). Sama gradnja zidova zatvarača i pratećih objekata morala je teći polako, kako i zaključuje većina istraživača. Razlozi su tome mnogi: pitanje pripreme terena, doprema kamene građe, podizanje kamene zidne konstrukcije do 4 m visine (i 1 m širine), gradnja palisada, izgradnja sporednih putova kojima se dopremala građa i drugi (PETRU, 1972., 343.-366.). U gradnji ovog značajnog sustava sudjelovalo je zasigurno i domaće stanovništvo, poglavito kao infrastrukturna potpora. Koliki je bio njihov udjel, teško je odrediti, no vjerojatno su bili dio trgovačkih, obrtničkih i prijevoznih služnika. U zaleđu većih vojnih postaja moguće je očekivati i manje naseobinske strukture. Njihovu namjenu svakako valja sagledati unutar obrambenog sustava u smislu povremenih odmorišta ili opskrbilišta. Na prostoru podno Laništa, u Logaškoj kotlini, Frelih navodi primjer naseobinskog lokaliteta Vodice (KALCE, FRELIH, 1985., 227.-228.; PETRU u *Arheološka najdišća Slovenije*, 1975., 191.). Već sam toponim (u narodu očuvan i kao “Zasuto mjesto”, FRELIH, 2003., 26.) ukazuje da je očito voda bila važan strateški razlog zbog čega se na ovome mjestu smjestila naseobina. Cestu, koja vodi od

Vodicah prema Lanišću, istraživao je sam autor, čije je rezultate objavio u Zborniku poročil raziskovalnih skupin 1988. g. (FRELIH, 1988., 10.-51.) i u časopisu *Življenje in tehnika* 1992. g. (FRELIH, 1992., 133.-136.). Uz pokretne arheološke nalaze: ulomci keramike, nakit, staklo i crjepove, te novac datiran od 1. st. pr. Kr. do 4. st. po. Kr., pronađeni su i ostaci životinjskih kostiju. Sve to upućuje na zaključak da je na ovom lokalitetu potvrđena manja rimska cestovna naseobina s prvobitnom namjenom odmorišta i čuvanja pitke vode. Za Freliha, to je moguća lokacija za *mutatio in Alpe Iulia* (Tab. Peut.).

Unutar istraživanja *Claustra Alpium Iuliarum* ne manje važno je i pitanje kasnoantičkih naseobina – zbjegova, kao značajne sastavnice unutar onodobne obrambene sastavnice (PETRU, 1972., 357.-362.; CIGLENEČKI, 1987.; CIGLENEČKI u *Zakladi tisočletij*, 1999., 311.-313.). Tek cjelovitim zahvatom svih ovih sastavnica koje sudjeluju u organizaciji predalpskog zatvarača Italije, moguće je odgovoriti o višeslojnom značenju obrambenog sustava na početku kasne antike.

Težište cjelokupnoga obrambenog sustava bilo je, prema autoru, usmjereno na prostor Logaške kotline. Zbog toga su prostor Logateca osiguravale tri obrambene linije: prva je bila na potezu Verd – Zaplana, druga linija pri utvrđi Lanišče, dok se treća protezala na prostoru Hrušice, važnoj utvrđi zapadnog dijela obrambenog sustava.

U Longatiku se jedan krak rimske ceste odvajao prema jugoistoku, praćen i dalje obrambenim zidom i kulama. Spuštajući se preko Cerknice, prolazio je kroz liburnski prostor preko Prezida i područja izvora Rječine sve do Tarsatike (Rijeka, MATEJČIĆ, 1969., 25.-37.), važnog antičkog pristaništa unutar sustava *Claustra Alpium Iuliarum* (MEDINI, 1980., 386.-388.). Ovaj potez obrambenog sustava, posebno je zanimljiv za arheološku znanost u Hrvatskoj, jer nedvojbeno ukazuje na važnost koju je ovaj liburnski prostor, zasada još nedovoljno istražen i objašnjen, predstavljao u obrani rimske države unutar obrambenog sustava *Claustra Alpium Iuliarum*. Frelih zapaža i jednu povijesno – zemljovidnu posebnost ovog prostora. Na potezu Babinog polja (R. Slovenija) i Prezida (R. Hrvatska) tekla je, prema jugoistoku, obrambena crta Rimskog Carstva, na kojoj kasnije biva uspostavljena granica među republikama (1945. g.), potom granica dviju država (1991. g.), a slijedi ubrzo (2004. g.) na istome mjestu i “shengenska” granica. Nažalost, oskudna istraženost ovog odsjeka na prostoru Hrvatske, ne pruža dovoljno jasnih podataka i činjenica, kojima bi se mogla sagledati njegova sveukupnost funkcioniranja, kako u graditeljskom smislu tako i na razini naseobinskog stratuma, posebno kada je riječ o kasnoantičkim zbjegovnim (utvrđenim i neutvrđenim) utočištima, refugijima. Dijelom je to i razlog izostanka autorove analize obrambenog sustava na prostoru Liburnije. S istim se problemom izostanka dionice kroz liburnski prostor susrećemo i unutar većine novije literature, posvećene sustavu *Claustra Alpium Iuliarum*. Smatramo da se tome dio razloga nalazi u nedostatku interesa unutar hrvatske arheološke struke za nastavkom njezinog istraživanja, koja su prekinuta ranih 70-ih godina 20. st., kada je objavljena monografija *Claustra Alpium Iuliarum I, Fontes*. Nastavak istraživanja umnogome bi razjasnio topografsku situaciju obrambenog sustava kao i naseobinske slike kasnoantičkoga prilimeskoga liburnskog prostora, ali i šire.

Iz tako razvidnih razloga, autor naglašava potrebu daljnjih istraživanja sustava *Claustra Alpium Iuliarum*, ne samo kao zasebni strateško - graditeljski fenomen, već unutar usporedbene prosudbe s drugim kasnoantičkim primjerima obrambenih sustava. Među njima prvobitno s bizantskim limeskim ustrojem na jadranskom otočju kao i na prostoru njegova priobalja, na koga se prebacuje strateško – trgovački interes Carstva. Tu je potrebu šire istraživačke usmjerenosti nedavno naglasio i S. Ciglencečki (CIGLENEČKI, 2003., 263.-281.).

Na primjeru vojne organizacije prostora Logaške kotline (prema autoru antički *Longaticum*) nastavlja se analiza i prikaz obrambenog sustava kroz širi prostor Logateca. Prvobitno na odsjeku Verd – Zaplana, znanom kao Ajdovski zid, a potom na prostoru Martinj hrib. Zanimljivost prvog odsjeka je svakako neprekinuta dužina obrambene crte od 10 km koju je, kako navodi autor, čuvalo gotovo 60 kula i tvrđava Turnovšče kod Vrhlike (HORVAT, 1990., 77.-78.). Prema Frelihovu opisu, na terenu koji je dopuštao, obrambeni je zid bio visine do 4 m, dok je na teže prohodnom terenu, dosežao jedan metar. Gornji je pak dio bio dograđen drvenom konstrukcijom. Gradnja palisada je, uz strateški značaj, imala i važan psihološki učinak kao i bojanje vanjskog lica bedema bijelom vapnenom bojom, o čemu autor donosi svoja zapažanja tijekom pregleda vanjskog lica Ajdovskog zida, a čemu usporedbu nalazi i na primjeru Hadrijanova zida (FRELIH, 2003., 23.). Na prostoru drugog sektora, na Brstu (Gradište kod Martin Hriba), nalazila se i utvrda, povezana zidovima – zatvaračima, kontrolirajući važan cestovni prijevoj (CIGLENEČKI, 1987., 79.). Pokretni arheološki materijal s prostora ove utvrde pruža izuzetno važnu stratigrafsku odrednicu kao i tipološku podlogu razdoblja prijelaza na kasnu antiku, posebno kada govorimo o sustavu *Claustra Alpium Iuliarum* (LEBEN, ŠUBIC, 1990., 313.-337.).

Utvrdna Lanišče posljednja je cjelina unutar obrambenog sustava *Claustra Alpium Iuliarum*, o kojoj nam Frelih iznosi neke nove spoznaje. Za graditeljski objekt, autor zaključuje da pripada tipu *burgus*: kvadratne je osnove sa stranicama dugima 20 m. Za razliku od mnogih drugih objekata unutar *Claustra Alpium Iuliarum*, prostor utvrde na Lanišću je sustavno arheološki istraživani i rekonstruirani (PETRU, 1972., 353.-355.; SLABE, 1981., 271.-272.). Nalazi ukazuju da je utvrda bila u uporabi tijekom 4. st., dok je njezina okolica bila naseljena već od 1. st. po. Kr.

Posljednjim, trećim poglavljem, zaokružuje se problematika prostora *Claustra Alpium Iuliarum*. Nizom zanimljivosti vezanih uz nekoliko bitaka koje su se krajem 4. st. odvile unutar tog prostora, autor vrlo slikovito ukazuje na promjenu uloge obrambenog sustava. Organiziran s nakanom zaustavljanja prodora vanjskog neprijatelja prema Italiji, on postaje poprište unutrašnjih borbi Carstva. Frelih donosi niz svojih kritičkih mišljenja o dosadašnjim topografskim smještajima nekih od bitaka unutar prostora *Claustra Alpium Iuliarum*, predlažući istodobno neke promjene. Slijedom povijesnih izvora, autor izdvaja dva, za opstanak Rimskog Carstva, značajna sukoba. Borba između cara Konstancija II. i uzurpatora Magnencija, godine 352. nije arheološki potvrđena, premda literarni izvori nedvojbeno ukazuju na njegovo odvijanje prostorom unutar obrambenog sustava *Claustra Alpium Iuliarum*. U opisu rimske utvrde “na vrhu Alpa,” unutar koje se smjestio Magnenci-

je, Frelih prihvaća Šašellovo mišljenje da se radi o Hrušici (*Ad Pirum*) (ŠAŠEL u *Claustra Alpium Iuliarum*, 1971., 24.-25.; ŠAŠEL, 1992., 716.-727.).

Među najznačajnije sukobe, kojima se odlučivala opstojnost Rimskog Carstva u kasnoantičkom razdoblju, ubraja se bitka između cara Teodozija i protucara Eugenija, 394. g. na predalpskom prostoru, o čemu postoji opsežna literatura. Kako bi se lakše shvatila važnost ovog sukoba, autor donosi sažeti pregled uzročnika koji su bili presudni za konačni sukob. Osim borbe za vlast nad zapadnim provincijama nakon smrti Valentinijana II. 392. g. i želje za ujedinjenjem Carstva, u ovom je sukobu možda značajniji uzrok pokušaj obnove poganske religije od strane Eugenija, čemu se Teodozije, gorljivi zaštitnik kršćanstva, najoštrije suprotstavio. Do odlučujuće bitke dolazi 5. i 6. rujna 394. g. i to na prostoru koga izvori navode kao mjesto pri rijeci Frigido (*Fluvius Frigidus*). Premda mnoštvo literarnih izvora, povijesnih kroničara i kršćanskih pisaca, donosi podatke o toj bitki, samo mjesto njezina odvijanja nije u potpunosti razriješeno, kako smatra Frelih.

Autor zatim ukazuje na niz nelogičnosti koje slijede iz uvriježenog mišljenja o smještaju bitke, istodobno pokušavajući pronaći nove odgovore metodom usporedbene analize literarnih podataka, kartografskih situacija i topografske slike zemljovida na koje se ti podaci odnose. Analize iznosi u vrlo znakovito naslovljenim poglavljima: *Bitka med pergamenti i Neznano prizorišće spopada*.

Premda je većina literarnih izvora o bitki kod rijeke *Fluvio Frigido* u historiografiji obrađena, zahvaljujući posebno J. Šašelu (ŠAŠEL u *Claustra Alpium Iuliarum*, 1971., 29.-30.; ŠAŠEL, 1992., 716.-727.), Frelih iznova donosi i analizira neke, prema njegovu mišljenju, najznačajnije dijelove za razrješenje dvojbe o smještaju rijeke *Frigidus*. Glavni izvori na kome zasniva svoje sumnje i temelji nove spoznaje, tekstovi su pjesnika Klaudija Klaudijana (*Claudius Claudianus*) u kojima se opisuje prostor na kome se odvijala bitka između Teodozija i Maksimina. Ono što je iz opisa jasno, to je podatak da Eugenije, taktikom bočnog opkoljavanja, zatvara glavnu komunikaciju Akvijela – Emona i to na njezinu najosjetljivijem dijelu - brdovitom prijelazu predalpskog prostora – koristeći protiv nadolazeće Teodozijeve vojske obrambene zidove i kule sustava *Claustra Alpium Iuliarum*. Samo središte sukoba smješta se uz rijeku *Fluvius Frigidus*. To je ono što nam je znano iz ovoga važnog literarnog izvora. Time, međutim, prema Frelihu, nije riješeno važno topografsko pitanje smještaja glavnih operacija same bitke, premda se u historiografiji kao i unutar arheološke struke prostor Vipave, između Zemona i Vrhpolja, uzima kao vrlo sigurna lokacija. Usporedbom već spomenutog opisa Klaudija Klaudijana s podacima kroničara Orozija (*Paulus Orosius*), i Pavla Đakona (*Paulus Diaconicus*) (za izvore ŠAŠEL u *Claustra Alpium Iuliarum*, 1971., 35.-37., 42.-43.), Frelih pokušava iznijeti detaljan opis strategijskog plana, sam tijekom bitke kao i kritički stav o ulozi bure u određenju pobjednika sukoba. U tome, vrlo sugestivno, uspijeva predočiti svu dramatičnost koja je pratila tijekom sukoba na prostoru koji je svojim prirodnim danostima u mnogome uvjetovao izuzetnu strategijsku vještinu.

Dvojeći o ispravnosti lociranja bitke kod rijeke *Fulvio Frigido* s položajem na prostoru Vipave, posebno rječice Hubelj

(ŠAŠEL, 1992., 802.-803.; PETRU u Arheološka najdišća Slovenije, 1975., 121.; PETRU, 1978., 509.; PETRU, 1972., 350.-351.), Frelih iznosi cijeli niz podataka koji su tijekom razvoja historiografske i arheološke znanosti različito tumačeni. Stoga, pod naslovom *Neznano pozorišće spopada*, obrazlaže odnose literarnih podataka izvora sa situacijom na terenu, tražeći jasniji odgovor o lokaciji bitke. Zamjerku smještaja sukoba Teodozijeve i Eugenijeve vojske na prostor kod Vrhpolja, s početka 20. st., Frelih objašnjava nelogičnošću da za potrebe ratne strategije Eugenije gradi sasvim novu drvenu utvrdu na položaju Zemon pri Vrhpolju (o čemu šute izvori, a i arheološki podaci), kada u zaleđu već postoji jaka obrambena utvrda *Castra – Fluvius Frigidus* (Ajdoščina), s obrambenim zidovljem i kulama. Ujedno, autor upozorava i na činjenicu kako antički izvori vrlo jasno navode da se Eugenijeva vojska rasporedila na strmim uzvisinama prijelaza koji su bili teško prohodni. Za Freliha, ova su dva podatka vrlo snažan dokaz koji ga navode da Eugenijevu posadu moguće smjestiti, ne više u Zemon već u Hrušicu (*Ad Pirum*), pri čemu su morale biti zauzete i obrambene crte Posočja. U tom slučaju autor predlaže posve novi pravac kretanja Teodozijeve vojske prema Italiji: Poljanskom dolinom, preko Kladjja, Cerkna i Koritnice do rijeke Soče (o zamjenskim pravicima CIGLENEČKI, 1985., 255.-276.). Ovaj prostor cerkljanskih brda prema Posočju zatvoren je također obrambenim sustavom (ŠAŠEL u *Claustra Alpium Iuliarum*, 1971., 82.-85.; PETRU u Arheološka najdišća Slovenije, 1975., 115.). Ukoliko bi ovaj prostor odgovarao interpretaciji podataka iz izvora, bitku između Teodozija i Eugenija bilo bi moguće jedino smjestiti unutar ravnice između Mosta na Soči i Tolmina. Ispravnosti odbacivanja smještaja Eugenijeve vojske na Zemonu, Frelih potkrjepljuje novijim rezultatima arheoloških istraživanja tog prostora. Naime, na prostoru Zemona nije potvrđen niti jedan antički nalaz. Cjelokupni istraženi materijal pripada vremenu pretpovijesti.

Na kraju Frelih iznosi još dvije dvojbe. Prva se odnosi na dvodnevno ratovanje. Ono prema autoru nije stvarna činjenica, već pokušaj veličanju značaja Teodozijeve pobjede od strane izvjestitelja (kao što je i sam navod o zastrašujućoj buri). Kao potporu svom mišljenju dodaje i činjenicu da su se prema rimskoj vojnoj strategiji napadi izvodili unutar jednog dana. Druga se pak dvojba nadovezuje u smislu da do odlučujuće bitke većih razmjera, o kojoj izvještavaju izvori nije ni došlo, već se sukob riješio urotom unutar Eugenijeva tabora. Ukoliko su Frelihove dvojbe moguće i opravdane, autor osim poziva na nekoliko referata sa simpozija posvećenog bitki 394. g. (FRELIH, 2003., u bilj. 112.), nije iznio niti jednu izravno potvrđenu potkrjepu koja bi osnažila njegovo vrlo zanimljivo tumačenje. Osim napomene da su antički i posebno srednjovjekovni pisci pristupili opisu ove bitke s potrebom izrazitog naglašavanja pobjede kršćanske dogme nad pokušajem obnove poganstva, s čime se slažemo. Navedene dvojbe, za sada, smatramo iskazom njegovih vrlo zanimljivih prosudbi koje, da bi pronašle svoje mjesto unutar znanstvenih promišljanja o toj problematici, prvobitno moraju dobiti arheološku i historiografsku potvrđnicu, čemu će kolega Frelih, nadamo se, posvetiti dio svojih daljnjih istraživanja. Svako novo znanstvenokritički usmjereno preispitivanje određene problematike iznova otvara neka nova viđenja i saznanja, bez čega u znanosti i

nisu mogući znatniji pomaci. Upravo u tom ozračju nalazimo važnost Frelihovih promišljanja o potrebi revizije ponekih teorija. Ona ne isključuju činjenice, već ih pokušavaju protumačiti drukčijim viđenjem istoznakovlja unutar literarnih izvora, arheoloških nalaza i topografskih podataka zemljovida.

Rezultati novijih opsežnijih istraživanja Posočja, ukazali su Frelihu na mogućnost razmišljanja o premještanju mjesta bitke 394. g. na njegov prostor. Noviji nalazi rimskih natpisa Posočja (SVOLJŠAK, ŽBONA-TRKMAN, 1986., 385.-397.) kao i istraživanja S. Ciglenečkog (CIGLENEČKI, 1994., 1.-14.) najbolji su primjer u novom tumačenju njegove antičke slike.

Nakon svih iznesenih dvojbi o smještaju bitke na prostoru Vipave, te njezino premještanje na zemljovid Posočja, Frelihu je preostalo objasniti i locirati rijeku *Fluvius Frigidus*, jedini jasan podatak iz izvora koji izravno locira mjesto sukoba. To čini u sljedećem poglavlju pod nazivom *Reka Fluvius Frigidus: Hubelj, Vipava ali Soča*. Na Tabuli Peuntergeriani, upozorava Frelih, osim rijeka Drave i Save, označena je još jedna rijeka naziva *fl. Frigido*, čiji se tok proteže od sjevera prema jugu. Na sjeveru je njezin izvor ucrtan ispod shematski prikazanih Alpa, dok je na jugu ucrtano njegovo ulijevanje u Jadransko more.

S obzirom na prethodno navedene prostore oko rijeka Hubelj, Vipave i Soče, kao moguće lokacije sukoba 395. g., autor postavlja pitanje: koja od tih rijeka odgovara prikazu rijeke *Fluvius Frigidus* s Tab. Peut. Ukoliko bi se prihvatila prva teorija prema kojoj se sukob odvio na prostoru Vrhpolja, današnja rijeka Hubelj bila bi antički *Frigidus*. Frelihova dvojba oko ove mogućnosti proizlazi iz mišljenja da antički kartografi nisu imali razloga ucrtati na Tabuli rječicu dugu svega 4,5 kilometara, a izostaviti Soču dužine 140 kilometara. Ujedno, Hubelj se ne ulijeva u more, što je Frelihu još jedan dokaz za odbacivanje ove teorije. Međutim, ovdje autor odlazi i dalje u svojim razmišljanjima pa u krajnjem slijedu zaključuje: ako se odbaci poistovjećenje rječice Hubelj s *Fluvius Frigidus*, moralo bi se, prema kartografskom principu, odbaciti i antičko ime *Fluvius Frigidus* za Ajdoščinu. Time bi se naznaka terminom *Fluvius Frigidus* moguće odnosila na širi zemljovidni pojam kao u slučaju Longatica. Doista hrabra pretpostavka koju autor ne može i dokazati, stoga ostaje samo kao usputna napomena. Drugu mogućnost, prema kojoj bi rijeka Vipava (CIGLENEČKI u Zakladi tisočletij, 1999., 298.) zajedno s pritokom Hubeljom i donjim djelom Soče predstavljala antički *Frigidus* (PETRU, 1968., 380.), autor također odbacuje, postavljajući upit: kako imenovati veći dio gornjeg toka Soče (100 km) koji ne bi ulazio u prikaz *antičkog Frigidusa*. Pokušaje da se odgovori na taj upit objavila je S. Petru, iznijevši nekoliko teorija o geomorfološkim opažanjima na prostoru Slovenije, posebno korita rijeke Soče (PETRU, 1968., 380.). Međutim, rezultati teorija o antičkom tijeku Soče nisu donijeli jasniji odgovor, a i pitanje antičkog Frigida nije do kraja riješeno.

Kontinuiranu, vrlo intenzivnu naseljenost Posočja, možemo pratiti od prapovijesti do kasne antike, čemu posebno svjedoče najnovija istraživanja Slavka Ciglenečkog na prostoru Tonovcova grada kod Kobarida (CIGLENEČKI, 1994., 1.-14.; CIGLENEČKI u Zakladi tisočletij, 1999., 349.-352.). Upravo je to jedna od dokaznica koja Frelihu dopušta zaključak da su antički kartografi možda bili upoznati i s gornjim tokom rijeke Soče. Ne manje važan podatak koji vjerojatno osnažuje Fre-

lihovo mišljenje, pronalazak je antičkih epigrafskih spomenika i drugoga arheološkog materijala na prostoru Posočja koji nedvojbeno upućuju na antičku naseljenost ovog prostora (SVOLJŠAK, ŽBONA-TRKMAN, 1986., 390.-391., 394.-396.), posebno tijekom 4. st. na prostoru već spomenutog Tonovcova grada kao i na prostoru naseobine Sv. Katarina. Njima, po Frelihu, treba pridodati i prostor oko Cerknog, s obzirom na podatke o antičkim nalazima njegova šireg okružja. Kako zaključuje autor, sama je Soča bila prirodna granica koju je, samo na najosjetljivijim točkama, trebalo učvrstiti, posebno na njezinu užem dijelu, na kome Frelih predmnijeva prijelazne točke.

Analizirajući iznova podatke izvora koji govore o sukobu 394. g. te uspoređujući ih s topografskim istraživanjem na terenu, Frelih u ovome radu vrlo jasno uključuje prostor Posočja u znanstvenu raspravu koja će i dalje morati tražiti neke odgovor na 394. g. susreta suprotstavljenih političkih, ali i religijskih interesa.

Marko Frelih završava svoje putovanje prostorom i vremenom kasnoantičkog obrambenog sustava *Claustra Alpium Iuliarum* vrlo poučnim poglavljem, kako za samu struku tako i za širu javnost. Uporabivši naslov *Vspomin na Imperij*, autor naglašava koliku važnost, *Claustra Alpium Iuliaru*, kao jedinstveni spomenik kulture rimske obrambene strategije, predstavlja za prostor Slovenije, Austrije i Hrvatske, posebno poradi njezina širega europskog konteksta. Potreba oživljavanja interesa za problematiku ovoga obrambenog sustava primarni je zadatak koji struku obvezuje, kako zbog nastavka sustavnih istraživanja i očuvanja dovršenih, tako i poradi nužnosti približavanja ovoga kulturnog dobra mlađim naraštajima. Kao primjer koji ukazuje kako se arheološka baština rimskoga obrambenog sustava može primjereno istražiti, očuvati, prezentirati i koristiti u obrazovnome sustavu, kolega Frelih je u sažetom obliku iznio podatke vezane uz Hadrijanov zid u Engleskoj (gdje je boravio neko vrijeme kao stipendist), a koji tome jasno svjedoče.

Knjižica Marka Frelika, vrijedan je znanstveni doprinos tumačenju višeslojnog značenja obrambenog sustava *Claustra Alpium Iuliarum*, na zemljovidu koji obuhvaća prostor od Kvarnerskog zaljeva u Hrvatskoj, preko Slovenije do Koruške u Austriji. Ne manje vrijedan je i pokušaj približavanja ove znanstvene problematike širem čitateljstvu, u čemu je vjerujemo autor i uspio, ne umanjujući samu znanstvenu razinu.

LITERATURA

ARHEOLOŠKA NAJDIŠČA SLOVENIJE, 1975., Ljubljana
 BLEČIĆ, M., 2001., Prilog poznavanju antičke Tarsatike, *VAMZ* 3. ser. sv. XXXIV, Zagreb, 65.-122.
 BRUSIĆ, Z., 1993., Vrste importa helenističke i rimske keramike u Liburniji, Umjetnost na istočnoj obali Jadrana u kontekstu europske tradicije, simpozij Rijeka 1992., Rijeka, 81.-85.
 CIGLENEČKI, S., 1985., Potek alternativne ceste Siscija – Akvileja na prostoru zahodne Dolenjske in Notranjske v času 4. do 6. stoletja: Preliminarno poročilo o raziskovanjih Korinjskega hriba in rekognosciranjih zahodne Dolenjske, *AVes* 36, Ljubljana, 255.-276.
 CIGLENEČKI, S., 1987., Hohebefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. Im Ostalpenraum, *DelaSAZU* 31, Ljubljana

CIGLENEČKI, S., 1994., Poznoantična naselbina Tonovcov grad pri Kobariidu, *Kronika* 42/1, Ljubljana - Kobarid, 1.-14.
 CIGLENEČKI, S., 2003., The Basic Characteristics of the Late Antique Settlement Pattern within the Eastern Alpien Region and Dalmatia, *HistoriaAntiq* 11, Pula, 263.-283.
 CLAUSTRA ALPIUM IULIARUM, I Fontes, 1971., *KatMon* 5 (grupa autora), Ljubljana
 CURK, I., 1976., *Rimljani na Slovenskem*, Ljubljana
 DEGRASSI, A., 1954., Il confine nord-orientale dell'Italia romana, Diss. Bern. Ser. 1., 6/1954, Bernae
 FRELIH, M., 1985., Kalce, *Varspomen* 27, Ljubljana, 227.-228.
 FRELIH, M., 1988., Komunikacijski sistem v prazgodovini in antiki na primeru Logaške kotline, Zbornik poročil raziskovalnih skupin, Mladinski raziskovalni tabor Logatec, Logatec, 10.-51.
 FRELIH, M., 1989., Odkritje rimske cestne postaje "Mansio Longatico" v donjem Logatcu, Zbornik poročil raziskovalnih skupin – Mladinski raziskovalni tabor Logatec, Logatec, 13.-32.
 FRELIH, M., O stari rimski cesti na Lanišču pri Logatcu, Življenje in tehnika 7-8, Logatec, 133.-136.
 HORVAT, J., 1990., *Nauportus (Vrhnik)*, *DelaSAZU* 33, Ljubljana
 LAZAR, I., 2003., *Rimsko staklo Slovenije*, *OIAS* 7, Ljubljana
 LEBEN, F., ŠUBIC, Z., 1990., Poznoantični kastel vrh Brsta pri Martinj Hribu na Logaški planoti, *AVes* 41, Ljubljana, 313.-337.
 MATEJČIĆ, R., 1969., Sedam godina rada u istraživanju Liburnijskog limesa, *OsjeZbor* 12, Osijek, 25.-37.
 MATEJČIĆ, R., 1981., Pregled kulturno – povijesnih spomenika Vinodola, *VinZbor* 11, Rijeka, 309.-335.
 MEDINI, J., 1980., Provincija Liburnia, *Diadora* 9/1980, Zadar, 363.-436.
 MIKL CURK, I., 1976., Utrdbe Nauporta ob Ljubljani na Vrhnik, *AVes* XXV, Ljubljana, 370.-386.
 MIKL CURK, I., 1978., Dokazi kontinuitete na rimski cestni mreži Slovenije, *Materijali* 17, Beograd, 35.-37.
 MIKL CURK, I., Ciglenečki, S., VUGA, D., 1993., *Po poteh rimskih vojakov v Sloveniji*, Ljubljana
 OSMUK, N., 1988., Ajdovščina, *Varspomen* 30, Ljubljana, 233.-236.
 OSMUK, N., SVOLJŠAK, D., ŽBONA-TRKMAN, B., 1994., Ajdovščina – Castra, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 183, Ljubljana
 PETRU, P., 1972., Novejše raziskave *Claustra Alpium Iuliarum* in kasnoantičnih utrd v Sloveniji, *AVes* XXIII, Ljubljana, 343.-366.
 PETRU, P., 1978., Poznoantična poselitev Slovenije, *AVes* XXIX, Ljubljana, 359.-367.
 PETRU, P., 1978., *Claustra Alpium Iuliarum* und die spätrömische Verteidigung in Slowenien, *AVes* XXIX, Ljubljana, 505.-509.
 PETRU, S., 1968., Nekaj antičnih zemljepisnih pojmov o naših krajih, *AVes* XIX, Ljubljana, 375.-389.
 SLABE, M., 1981., Kalce, Lanišče, *Varspomen* 23, Ljubljana, 271.-272.
 STARAC, A., 2000., *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji II*, Liburnija, katalozi i monografije, Pula
 SVOLJŠAK, D., ŽBONA-TRKMAN, B., 1986., Novi napis i Posočju, *AVes* XXXVII, Ljubljana, 385.-397.
 ŠAŠEL, J., 1970., Longaticum, *PWRE* Suppl. 12, Stuttgart, col. 521
 ŠAŠEL, J., 1974., K zgodovini Julijsko – alpskega obrambnega področja, *Situla* 14-15, Ljubljana, 255.-262.
 ŠAŠEL, J., 1988., Ad Pirum – rimska štabna baza na Hrušici (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 159), Ljubljana
 ŠAŠEL, J., 1992., *Alpium Iuliarum Castra*, u: *Operta Selecta, Situla* 30, Ljubljana, 386.-387.
 ŠAŠEL, J., 1992., Sistemi di difesa della "porta illirico – italica" nel Tardo Antico, u: *Operta Selecta, Situla* 30, Ljubljana, 795.-805.
 ŠAŠEL, J., 1992., Alpes Iuliana, u: *Operta Selecta, Situla* 30, Ljubljana, 728.-803.
 ŠAŠEL, J., 1992., The Struggle between Magnentius and Constantius II for Italy and Illyricum, u: *Operta Selecta, Situla* 30, Ljubljana, 716.-727.
 ZAKLADI TISUČLETIJ, Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov, 1999., skupina autora, Ljubljana

Goranka Lipovac Vrklijan